

TERESA FERNANDES SWIATKIEWICZ

Centro de Literaturas e Culturas Lusófonas e Europeias
Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa
Lizbona

Normy wstępne w bezpośrednim przekładzie literatury polskiej na europejski portugalski w latach 1985–2010

Preliminary norms in direct Polish-European Portuguese literary translation
in the period between 1985 and 2010

Abstract: The present study falls within the scope of research dedicated to external history of literary translation and applies the framework designed by Gideon Toury (1995/2012), which has a historical, empirical, descriptive and explanatory character. It reconstructs preliminary norms in direct Polish-European Portuguese literary translation in the period between 1985 and 2010, by investigating (1) the nature of translation policy in Portugal concerning Polish literature, and (2) the reasons for choosing a direct translation of Polish literature into European Portuguese. Following the latest trends, special attention is given to the translators' biography since translators are *bridge-builders* between cultures.

Keywords: preliminary norms, translation, Polish literature, Portugal

Wprowadzenie

Artykuł odnosi się do pojęcia norm wstępnych opisanego przez Gideona Toury'ego (2012) w publikacji *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Pojęcie norm przekładowych zostało wprowadzone do przekładoznawstwa na konferencji *Literature and Translation* w Leuven w 1976 roku po wystąpieniu Toury'ego (2004) z referatem *The Nature and Role of Norms in Literary Translation*. Są to prawidłowości, które można zaobserwować zarówno (i) w wyborach dokonywanych przez wydawców, co do dzieł literackich, które mają być im-

portowane, tłumaczone i wydane w danej kulturze docelowej, jak też (ii) w wyborach dokonywanych przez tłumaczy, co do strategii i techniki tłumaczenia danego dzieła z języka źródłowego na język docelowy. Artykuł ogranicza się do badania pierwszego z dwóch wymienionych rodzajów norm, w określonym kontekście społeczno-historycznym, czyli poświęcony jest przekładowi literatury polskiej na język portugalski w latach 1985–2010.

Ramy teoretyczne

Pojęcie normy zazwyczaj kojarzy się z powinnością określonego zachowania się. W koncepcji Toury’ego normy przekładowe nie dotyczą normatywnego lub nakazowego zestawu instrukcji, lecz są kategorią analizy opisowej. Toury (2012, 61) uzasadnia badanie przekładu wspólnie z normami jako punkt wyjścia do badań opisowych i wyjaśniających zjawiska przekładu. Hermans (1999, 75) dodaje zaś, że pojęcie normy pomaga zrozumieć zjawisko tłumaczenia jako praktykę społeczną i indywidualną. Odmienne też niż normy językowe i reguły gramatyczne normy przekładowe nie są zasadami skodyfikowanymi, a więc trzeba je zrekonstruować na podstawie zaobserwowanych prawidłowości w zachowaniu wydawców i tłumaczy w określonej sytuacji społeczno-kulturowej: „Norms do not appear as entities at all, but rather as explanatory hypotheses for actual behaviour and its perceptible manifestations”¹ (Toury 2012, 65).

Toury (2012, 81–85) wyróżnił trzy rodzaje norm przekładowych: (1) początkowe, które obejmują podstawowy wybór między adekwatnością (przestrzeganie norm tekstów źródłowych) a akceptowalnością (poddanie się normom kultury docelowej); (2) wstępne, które odnoszą się zarówno (i) do istnienia i natury tzw. polityki przekładowej (*translation policy* zob. Toury 2012, 82), jak i (ii) do decyzji, czy dzieło zostanie przetłumaczone bezpośrednio z języka źródłowego na docelowy czy też za pośrednictwem języka trzeciego; (3) operacyjne, które obejmują decyzje podejmowane przez tłumacza w trakcie powstawania przekładu. Zatem normy leżą u podstaw podejmowania decyzji w procesie tłumaczenia, począwszy od wyboru dzieła, na wyborze technik tłumaczeniowych kończąc. Studiowanie norm począt-

¹ „Normy nie pojawiają się jako ogólne byty, lecz raczej jako hipotezy wyjaśniające rzeczywiste zachowanie i jego dostrzegalne przejawy” [tłum. – T.S.].

kowych i operacyjnych należy do historii wewnętrznej przekładu, a badanie norm wstępnych to historia zewnętrzna przekładu. Artykuł poświęcony jest wyłącznie badaniu norm wstępnych, które zajmują się kontekstem powstawania tłumaczenia, a nie analizą tekstu.

Normy wstępne poprzedzają i przygotowują proces translacji dzieła literackiego. Zanim tłumacz rozpocznie pracę, istnieje ktoś – w przypadku przekładu literackiego jest to dyrektor lub redakcja wydawnictwa – kto uzyskuje informację o danym autorze lub konkretnym dziele i postanawia je przetłumaczyć na język docelowy, w sposób pośredni lub bezpośredni. Normy te pozwalają zrozumieć, dlaczego dane dzieła lub autorzy byli tłumaczeni. Pozwalają też oszacować przyczyny leżące u podstaw wyboru (bez)pośredniego przekładu, czyli nastawienie wydawców i odbiorców do innych języków, niebędących pierwotnym językiem źródłowym przekładu.

Ramy metodologiczne

Toury (2012, 87–88) nie precyzuje, w jaki sposób należy badać i rekonstruować normy wstępne, ale wymienia źródła, które mają służyć temu celowi. Rekonstrukcja może być dokonana na podstawie teorii przekładu, analizy wypowiedzi lub świadectwa wydawców, tłumaczy, krytyków literatury, wstępów i posłowi do dzieł przetłumaczonych. W ramach zewnętrznej historii przekładu źródła pozatekstowe są zatem najbardziej odpowiednimi środkami odtwarzania norm wstępnych. Wydaje się więc niezbędne nawiązanie kontaktu z wydawcami i/lub tłumaczami, którzy mogą wyjaśnić zagadnienia dotyczące polityki przekładowej literatury polskiej w Portugalii. W niniejszym badaniu kontakt ten przybrał formę wywiadu osobistego lub telefonicznego oraz odpowiedzi na pytania znajdujące się w ankiecie wysyłanej pocztą elektroniczną.

Korpus literacki służący badaniu norm wstępnych został utworzony na podstawie pracy Cândida (2013, XXV–CXXXIX), która przedstawia najkompletniejszy katalog przekładów z literatury polskiej na europejski portugalski w latach 1855–2010. Ze względu na obszerność katalogu, który liczy 113 przekładów oraz przez wzgląd na ograniczenia artykułu trzeba było ustalić kryteria wyłączenia części przetłumaczonych dzieł.

W pierwszej kolejności usuniętych zostało 80 przekładów dokonanych za pośrednictwem języka trzeciego. Następne 10 przekładów zostało wyelimi-

nowanych ze względu na brak możliwości ustalenia (bez)pośredniości tłumaczenia. Dzieła literackie przełożone za pośrednictwem języka trzeciego zostały wykluczone, ponieważ ich tłumacze nie mieli do czynienia z językiem źródłowym (polskim), a dla potrzeb badania ważny jest autor przekładu jako zmienna jakościowa ściśle związana z językiem polskim. Z pozostałych 23 tłumaczeń dokonanych bezpośrednio z polskiego na europejski portugalski zostały odrzucone trzy przekłady z pierwszej połowy XX wieku ze względu na brak możliwości skontaktowania się z nieistniejącymi już wydawnictwami. Kolejnych pięć wykluczonych tłumaczeń stanowiły dzieła z literatury dla dzieci i młodzieży, ponieważ badany korpus obejmuje wyłącznie literaturę dla dorosłych czytelników.

Uzyskany w ten sposób korpus, składający się z 15 dzieł przetłumaczonych w latach 1985–2010, został poszerzony jeszcze o pozycję, której zabrakło w wyczeniu Cândia (2013), dając ostatecznie 16 publikacji tłumaczonych bezpośrednio z języka polskiego na europejski portugalski. Korpus ten został przedstawiony w porządku chronologicznym wydań w kulturze docelowej w tabeli 1.

Tabela 1. Korpus przekładów bezpośrednich z literatury polskiej na europejski portugalski (1985–2010)

Rok wydania	Autor	Tytuł	Tłumacz(e)	Miejsce wydania /wydawnictwo
1985	Czesław Miłosz, Tadeusz Różewicz, Wisława Szymborska, Ryszard Krynicki, Zbigniew Herbert	<i>Versos polacos</i> [<i>Polskie wiersze</i>] (antologia)	Maria Teresa Bação, Filipa Meneses, Maria Clara Correia, Carlos Santos Pereira, Henryk Siewierski	Lisboa: Colibri, Universidade de Lisboa, Faculdade de Letras
1990	Julian Strykowski	<i>Tommaso del Cavaliere</i>	Zbigniew Wódkowski	Lisboa: Livros Cotovia
1996	Leopold Kiełanowski	<i>A odisseia de Ladislau o Varnense</i> [<i>Odyseja Warneńczyka</i>]	Teresa Fernandes Świątkiewicz	Funchal: Direcção Regional dos Assuntos Culturais
1998	Wisława Szymborska	<i>Paisagem com grão de areia</i> [<i>Widok z żarnkiem piasku</i>]	Júlio Sousa Gomes	Lisboa: Relógio d'Água
2003	Stefan Grabiński	<i>O demónio do movimento</i> [<i>Demon ruchu</i>]	Maria José Charchalis, Wojciech Charchalis	Lisboa: Cavalo de Ferro

2004	Czesław Miłosz, Wisława Szymborska	<i>Alguns gostam de poesia (Antologia)</i> [<i>Niektórzy lubią poezję</i>]	Elżbieta Milewska, Sérgio das Neves	Lisboa: Relógio d'Água
2004	Ryszard Kapuściński	<i>O imperador</i> [<i>Cesarz</i>]	Włodzimierz Józef Szymaniak, Isabel Ponce de Leão	Porto: Campo das Letras
2005	Ryszard Kapuściński	<i>O império</i> [<i>Imperium</i>]	Włodzimierz Józef Szymaniak, Isabel Ponce de Leão.	Porto: Campo das Letras
2006	Wisława Szymborska	<i>Instante</i> [<i>Chwila</i>]	Elżbieta Milewska, Sérgio das Neves	Lisboa: Relógio d'Água
2006	Antoni Libera	<i>Madame</i>	Teresa Fernandes Swiatkiewicz	Porto: Civilização
2007	Ryszard Kapuściński	<i>Andanças com Heródoto</i> [<i>Podróże z Herodem</i>]	Włodzimierz Józef Szymaniak, Isabel Ponce de Leão	Porto: Campo das Letras
2007	Rutka Laskier	<i>O diário de Rutka</i> [<i>Pamiętnik Rutki</i>]	Maria Milewska Rodrigues	Lisboa: Sextante
2008	Paweł Huelle	<i>A última ceia</i> [<i>Ostania wieczera</i>]	Teresa Fernandes Swiatkiewicz	Estoril: Editora Principia
2008	Paweł Huelle	<i>Mercedes Benz</i>	Teresa Fernandes Swiatkiewicz	Estoril: Editora Principia
2009	Ryszard Kapuściński	<i>O outro</i> [Ten inny]	Włodzimierz Józef Szymaniak, Isabel Ponce de Leão	Porto: Campo das Letras
2010	Jan Tomasz Gross	<i>Vizinhos</i> [<i>Sąsiedzi</i>]	Teresa Fernandes Swiatkiewicz	Lisboa: Pedra da Lua

W latach 1985–2010 zostało zatem wykonanych 16 przekładów (4 przekłady poezji i 12 przekładów prozy), dzięki pracy 14 tłumaczy przelożono dzieła 13 polskich autorów, opublikowano je w 10 portugalskich wydawnictwach.

Następnym krokiem było przygotowanie zestawu pytań w celu ustalenia norm wstępnych dotyczących polskiej literatury w przekładzie na język portugalski w Portugalii. Zgodnie ze wskazówkami (Hill, Hill 2000, 83–104) najpierw zostały określone obszary badawcze, a mianowicie polityka przekładowa i preferencje bezpośredniego przekładu, a następnie sformułowano odpowiednie pytania dotyczące tych zagadnień. Jeśli chodzi o politykę przekładową, pytania były następujące: (1) w jaki sposób wydawca zapoznał się z dziełem i (2) dla czego postanowił je tłumaczyć na portugalski. W odniesieniu do preferencji bezpośredniego przekładu pytania z kolei były takie:

(1) dlaczego wydawnictwo/wydawca wybrał tłumaczenie bezpośrednio oraz (2) jak wydawca wszedł w kontakt z danym tłumaczem.

Udało się nawiązać kontakt z 10 wydawcami, z których sześciu odpowiedziało na pytania. Byli to: João Nelson Veríssimo (Direcção Regional dos Assuntos Culturais), Diogo Madre Deus (Cavalo de Ferro), Simona Cattabiani (Civilização Editora), João Duarte Rodrigues (Sextante), Henrique Mota (Principia Editora), Gabriela Fernandes (Pedra da Lua). Dyrektorzy/redaktorzy trzech wydawnictw (Livros Cotovia, Relógio d'Água i Campo das Letras) nie odpowiedzieli na prośbę o wywiad. Nawiązano więc kontakt z tłumaczami, którzy dokonali przekładów literackich dla wymienionych redakcji. Dwóch tłumaczy zgodziło się odpowiedzieć na pytania w zastępstwie następujących wydawnictw: Livros Cotovia – Zbigniew Wódkowski i Campo das Letras – Włodzimierz Józef Szymaniak. Júlio Sousa Gomes i Elżbieta Milewska nie odpowiedzieli, a adresu Sérgia das Nevesa nie udało się ustalić, więc brak danych dotyczących wydawnictwa Relógio d'Água.

Analiza danych uzyskanych z wywiadów/ankiet dotyczących polityki przekładowej

Wyniki analizy polityki przekładowej tłumaczeń bezpośrednich z polskiego na portugalski przedstawione są w porządku hierarchicznym obserwowanych prawidłowości od najczęściej do najrzadziej występujących. Można bowiem w odpowiedziach wydawców i tłumaczy znaleźć pewne regularności, mimo iż zewnętrzna historia przekładu każdego dzieła jest odmienna.

Omawiając sposób, w jaki portugalscy wydawcy zapoznawali się z wybranymi do tłumaczenia dziełami, przede wszystkim należy podkreślić rolę samych tłumaczy, którzy jak agenci literaccy zachęcali wydawnictwa do publikacji polskiej literatury. Prezentując rolę tłumaczy w porządku chronologicznym, zaczynamy od historii przekładu *Versos polacos* (1985). Nie przypadkiem ten tom wierszy jest pierwszym bezpośrednim literackim przekładem literatury polskiej wydany w Portugalii po tzw. rewolucji goździków z 25 kwietnia 1974 roku. Po tych wydarzeniach stosunki dyplomatyczne oraz kulturalne między Polską i Portugalią zostały przywrócone, co umożliwiło otwarcie lektoratu języka portugalskiego na Uniwersytecie Warszawskim w 1975 roku i lektoratu języka polskiego na Uniwersytecie Lizbońskim w 1979 roku. Zbiór *Versos polacos* obejmuje wiersze przetłumaczone przez studentów lektoratu

języka polskiego z Uniwersytetu Lizbońskiego z inicjatywy i pod kierunkiem lektora Henryka Siewierskiego, który pracował na tym uniwersytecie w latach 1981–1985. Wspomniany zbiór poezji został wydany na Uniwersytecie Lizbońskim w dwóch językach w formie powielonego maszynopisu.

Następną pozycją, która została przetłumaczona z inicjatywy tłumacza, jest książka *Tommaso del Cavaliere* (1990). Zbigniew Wódkowski, mieszkający w Lizbonie w latach 1988–90, sam polecił wydawcy tłumaczenie literatury polskiej. Livros Cotovia to wydawnictwo powstałe w Lizbonie w 1988 roku, prowadzące wówczas bardzo ostrożną politykę finansową. Wódkowski uważa, że nowela Strykowskiego odpowiadała ich modelowi biznesowemu, ponieważ była niezbyt obszerna, a więc wiązała się z niewielkim ryzykiem finansowym. Tłumaczowi zaś przyświecał cel pokazania portugalskiemu czytelnikowi, że literatura polska podejmuje tematy kultury ogólnoeuropejskiej, a nie jest tylko twórczością socrealistyczną i lewicową. Starał się również przekazać, że literatura polska jest pisana po mistrzowsku.

W podobny sposób (z inicjatywy tłumaczy) powstał dwujęzyczny zbiór poezji *Alguns gostam de poesia* (2004), zawierający wiersze Miłosza i Szymborskiej. Diogo Madre Deus, dyrektor literacki wydawnictwa Cavalo de Ferro, wspomina, że zgłosili się do niego tłumacze, Elżbieta Milewska i Sérgio Neves, z projektem wydania w jednym tomie dwóch polskich noblistów.

Kolejną książką przetłumaczoną dzięki sugestii tłumacza jest *Vizinbos* (2010) Grossa. Gabriela Fernandes, właścicielka wydawnictwa Pedra da Lua zajmującego się tematyką historyczno-społeczną, skontaktowała się w 2009 roku z tłumaczką Teresą Fernandes Swiatkiewicz w celu ewentualnego przetłumaczenia trzech dzieł poleconych jej przez polską księgarnię w Paryżu, a mianowicie: *Le massacre de Katyn* Victora Zaslavsky'ego, *Entretiens avec le bourreau* [Rozmowy z katem] Kazimierza Moczarskiego i *Cała radość życia* Franceski Michalskiej. W trakcie rozmowy na temat tych trzech książek tłumaczka wspomniała o gorącej w tym czasie dyskusji na temat polskiego wydania *Sąsiadów* Grossa, co bardzo zainteresowało Gabrielę Fernandes i skłoniło do wydania tej pozycji.

Drugim istotnym medium promocji literatury polskiej są targi książki. Właśnie dzięki tym imprezom zostały przetłumaczone na portugalski dzieła Ryszarda Kapuścińskiego (1998–2009) i Pawła Huellego (2008). Według świadectwa tłumacza Włodzimierza Szymaniaka współwłaściciel wydawnictwa Campo das Letras, Jorge Araújo, dowiedział się o książkach Kapuścińskiego na Targach Książki we Frankfurcie. Zainteresowanie Kapuścińskim wiązało się przede wszystkim z jego książką *Jeszcze dzień życia*, ponieważ dotyczyła ona byleż kolonii portugalskiej. Potem dopiero powstał projekt wy-

dania w Portugalii pozostałych dzieł tego autora. Z kolei Henrique Mota, wydawca Principia Editora, która publikuje książki o różnorodnej tematyce, od pozycji naukowych po religijne, sam zapoznał się z powieściami Huellego na Targach Wydawców Katolickich w Warszawie.

Ważnym czynnikiem promocji literatury są także nagrody i nominacje do nagród literackich. Simona Cattabiani, ówczesna koordynatorka literacka wydawnictwa Civilização Editora, dowiedziała się o powieści *Madame Antoinette* Libery z listy książek nominowanych do finału International Dublin Literary Award z 2002 roku. Chociaż brakuje informacji, w jaki sposób wydawnictwo Relógio d'Água dowiedziało się o poezji Wisławy Szymborskiej, wydaje się wysoce prawdopodobne, iż przyczyniło się do tego otrzymanie przez polską poetkę Nagrody Nobla. Wskazują na to nie tylko daty, ale też zbiór wierszy, jaki został przetłumaczony. Szymborska dostała Nagrodę Nobla w 1996 roku, a antologia *Paisagem com grão de areia* ukazała się niecałe dwa lata później, w 1998 roku. Oprócz tego antologia ta, pierwotnie opracowana dla amerykańskiego wydania w 1995 roku, po otrzymaniu Nagrody Nobla przez Szymborską została natychmiast przełożona na różne języki, w tym na europejski portugalski. Zresztą tendencja do tłumaczenia autorów wyróżnionych przez Komitet Noblowski jest powszechna w kulturze portugalskiej i chyba też europejskiej (Casanova 2004, 146–147).

Pozostałe pozycje stanowią pojedyncze przypadki w historii zewnętrznej przekładu literatury polskiej w Portugalii. Tłumaczenie *A odisseia de Ladislau o Varnense* (1996) Leopolda Kielanowskiego jest wynikiem prywatnej znajomości autora książki z promotorem jej wydania przez Direção Regional dos Assuntos Culturais (Dyrekcja Regionalna ds. Kultury z Madery), historykiem João Nelsonem Veríssimem, który tak opisuje spotkanie:

Poznałem pana Kielanowskiego w czytelni Archiwum Regionalnego na Maderze (...) w drugiej połowie lat siedemdziesiątych (...) Kielanowski zaciekał mnie tą sprawą², lecz wówczas nie podjąłem tej tematyki, albowiem miałem ją za całkowicie legendarną, spoza zakresu historii (Swiatkiewicz 1997, 23).

Z kolei wydawca *O demónio do movimento* (2003), Diogo Madre Deus, sam odkrył zbiór opowiadań Grabińskiego w księgarni za granicą, w której znalazł angielską wersję książki i kupił jako lekturę dla siebie.

² Chodzi o rzekomy pobyt – cudownie ocalonego – Władysława Warneńczyka na Maderze (przyt. red.).

Zdarza się też, że agencje funkcjonujące na międzynarodowym rynku wydawniczym informują wydawców działających lokalnie w różnych krajach, przysyłając im, za pośrednictwem biuletynów, katalogów, poczty elektronicznej itp., wiadomości o książkach i prawach autorskich. W ten właśnie sposób João Duarte Rodrigues z wydawnictwa Sextante dowiedział się, po przeczytaniu przychylniej recenzji, o istnieniu *Pamiętników Rutki*.

Warto przywołać też wyjaśnienia uzyskane od wydawców i tłumaczy, dotyczące powodów podejmowania się przez nich tłumaczenia na europejski portugalski wymienionych i opisanych tutaj dzieł. Przede wszystkim międzynarodowy autorytet twórców takich jak: Wisława Szymborska, Czesław Miłosz, Ryszard Kapuściński, Tadeusz Różewicz czy Zbigniew Herbert, ale też nominacja Antoniego Libery do prestiżowej nagrody literackiej skłoniły wydawców do tłumaczenia i rozpowszechniania ich dzieł.

Drugim istotnym czynnikiem w procesie podejmowania takich decyzji jest tematyka poruszana w danej publikacji. Chodzi tu o zgodność treści książki z kierunkiem tematycznym wydawnictwa. Dyrektor oficyny Cavalo de Ferro właśnie oryginalną, niemal unikatową tematykę opowiadania Grabińskiego wymienia jako najważniejszą przyczynę decyzji o jego przekładzie na portugalski. Według tłumacza Zbigniewa Wódkowskiego dyrektorzy Livros Cotovia byli bardzo zainteresowani literaturą Europy Środkowej, w tym oczywiście literaturą polską, i akurat wówczas uzyskali dofinansowanie z funduszy europejskich na tłumaczenie z tzw. „rzadkich” języków europejskich na portugalski. Wódkowski przygotował im krótką listę dzieł literackich, od których mogliby zacząć wydawanie literatury polskiej w Portugalii. Właśnie tematyka homoerotyzmu, podlegająca cenzurze przed 1974 rokiem (Rodrigues 1980), zainteresowała i do dziś interesuje wydawnictwo Cotovia. *Odyseja Władysława Warneńczyka* została przełożona na portugalski, albowiem miejsce akcji jest ściśle związane z miejscem wydania – Funchal na Maderze. Zaś João Nelson Veríssimo uznał, iż legendy mogą być użyteczne dla historyka. Również tematyka *Sąsiadów* dopasowana była do linii wydawniczej Pedra da Lua – oficyny specjalizującej się w literaturze o charakterze demaskatorskim.

Decyzja o tłumaczeniu obu powieści Huellego była natomiast bardziej złożona. Dyrektor Principia Editora wydał już wcześniej kilka polskich książek o charakterze religijnym. Na wspomnianych już targach w Polsce zaproponowano mu wydanie również polskiej beletrystyki, informując przy tym o możliwości uzyskania dofinansowania tłumaczenia przez Instytut Książki. Henrique Mota postanowił spróbować wydania polskiej literatury w Portugalii po uzyskaniu zarówno wsparcia ze strony Instytutu

Książki, jak i funduszy promocyjnych Ambasady RP w Lizbonie. W ten sposób obie powieści zostały jednocześnie przetłumaczone i były promowane w Portugalii z udziałem ambasador Katarzyny Skórzyńskiej i autora Pawła Huellego.

Podobnie decyzja dotycząca tłumaczenia *Pamiętników Rutki* była wieloaspektowa. Promocja książki skierowana przez agencję międzynarodową do wydawców zawierała również informację o wsparciu publikacji przez Instytut Jad Waszem. Wydawca Sextante postawił na tę pozycję, ponieważ miał nadzieję, iż stanie się ona tzw. *long sellerem*, podobnie jak *Dziennik Anny Frank*. Promocja książki była głośna w portugalskich mediach, uzyskując dodatkowo wsparcie Ambasady Izraela w Portugalii. Z tej okazji przyleciała również do Lizbony przyrodnia siostra Rutki, Zahava Scherz.

Analiza danych uzyskanych z wywiadów/ankiet dotyczących bezpośredniości przekładu

Drugim zagadnieniem objętym normami wstępnymi jest wybór kierunku przekładu, czyli jego (bez)pośredniości. Według Toury'ego decyzja tłumacza wiąże się z nastawieniem konkretnego społeczeństwa do innych języków, niebędących pierwotnym językiem źródłowym: „Considerations concerning directness of translation involve the threshold of tolerance for translating from languages other than the ultimate SLs: is indirect translation permitted at all?”³ (Toury 2012, 82).

Wydaje się jasne, że skoro w Portugalii brakowało tłumaczy z polskiego na portugalski, literatura polska była tłumaczona za pośrednictwem języka trzeciego. Według katalogu opracowanego przez Cândida (2013) języki pośredniczące w przekładach na europejski portugalski to: francuski, angielski, hiszpański, włoski, niemiecki i rosyjski. Na podstawie katalogu można również oszacować częstość pośredniego i bezpośredniego tłumaczenia w Portugalii, co przedstawia tabela 2.

³ „Rozważania na temat bezpośredniości tłumaczenia dotyczą granicy tolerancji dla tłumaczeń z języków innych niż języki źródłowe: czy tłumaczenie pośrednie jest w ogóle dopuszczalne?” [tłum. – T.S.].

Tabela 2. Periodyzacja liczby pośrednich i bezpośrednich przekładów z języka polskiego w Portugalii w latach 1885–2010

Okres czasowy	Pośrednie tłumaczenia	Bezpośrednie tłumaczenia	Tłumaczenia bez danych
1885–1974	48	4	6
1975–1989	22	1	1
1990–2010	11	18	2

Źródło: opracowanie własne na podstawie pracy Cândida (2013)

Opierając się na danych z tabeli 2., można określić tendencje (bez)pośredniości przekładu w Portugalii: (i) przed rewolucją goździków w 1974 roku w Portugalii oraz przed upadkiem komunizmu w 1989 roku w Polsce przekłady literatury polskiej na portugalski były najczęściej dokonywane za pośrednictwem języka trzeciego; (ii) zaś po upadku komunizmu w Polsce przekłady literackie z polskiego na europejski portugalski były przeważnie dokonywane bezpośrednio z języka źródłowego. O ile więc rewolucja goździków uutorowała drogę do otwarcia lektoratów języka portugalskiego w Polsce i języka polskiego w Portugalii, co z kolei umożliwiło kształcenie tłumaczy, o tyle upadek komunizmu w Polsce zainicjował swobodny przepływ osób między obu krajami oraz nieskrępowaną wymianę kulturalną. Z not biograficznych tłumaczy zamieszczonych w aneksie wynika, że większość z nich miała jakieś powiązania z lektoratami języka w Polsce lub Portugalii.

Ponieważ artykuł dotyczy wyłącznie przekładu literackiego dokonanego bezpośrednio z polskiego na europejski portugalski, pytania skierowane do wydawców i/lub tłumaczy były następujące: (i) jakie były powody bezpośredniości przekładu, (ii) jak wydawca wszedł w kontakt z tłumaczem.

Jeśli chodzi o pytanie dotyczące tego, co wpłynęło na wybór tłumaczenia bezpośredniego z języka polskiego, wydawcy Veríssimo, Cattabiani, Deus, Rodrigues, Mota i Fernandes opowiadają się za tłumaczeniem bezpośrednim jako zasadą wydawniczą pod warunkiem, że istnieje kompetentny tłumacz w danej parze językowej, w tym przypadku polsko-portugalskiej⁴. Szacunek dla języka źródłowego oznacza także, że wydawcy stawiają na większą wierność przekładu oraz większe zbliżenie do kultury źródłowej. Tłumacz Włodzimierz Józef Szymaniak uważa, że wybór bezpośredniego tłumaczenia dzieła Kapuścińskiego był w pewnym momencie wymogiem samego autora (pamiętajmy jednak, że przekład dwóch pierwszych książek Kapuścińskiego na europejski

⁴ Czasem ocena kompetencji translatorskiej tłumacza jest dokonywana na podstawie testu tłumaczeniowego. Tak właśnie robili to Cattabiani, Mota i Fernandes.

portugalski został dokonany za pośrednictwem języka angielskiego). Z kolei Zbigniew Wódkowski, sam proponując przełożenie Strykowskiego, wzbudził zaufanie wydawnictwa, które zleciło mu to tłumaczenie. Zaś przekład *Versos polacos*, który był tłumaczeniem bezpośrednim (czasem z wykorzystywaniem tzw. *parallel translations*), powstał w ramach ćwiczeń na zajęciach języka polskiego z lektorem Henrykiem Siewierskim. Mimo braku informacji z wydawnictwa Relógio d'Água wydaje się, że redakcja ta także preferowała przekład bezpośredni z języka źródłowego (polskiego). W przypadku przekładu poezji polskiej w Portugalii należy podkreślić, że wszystkie cztery dzieła należące do korpusu stanowią wydania dwujęzyczne. Można to uznać za normę wydawniczą, w której eksponując tekst źródłowy i docelowy, nie tylko obdarza się zaufaniem tłumacza, lecz również jest to wyraz braku obaw wydawnictwa, jeśli chodzi o ocenę czytelników bilingwalnych. Dwujęzyczne wydania mogą również być odbierane przez czytelników jako gwarancja jakości tłumaczenia.

Drugie pytanie dotyczyło sposobu, w jaki wydawcy weszli w kontakt z autorami przekładów. Najczęściej edytorzy (Veríssimo, Cattabiani, Mota, Rodrigues i Fernandes) prosili o pomoc Ambasadę Polską w Lizbonie. Poza tym wydawnictwa poznawały tłumaczy, gdy ci przychodzili z własnymi projektami, jak to miało miejsce w przypadku Wódkowskiego (Livros Cotovia) oraz Milewskiej i Nevesa (Cavalo de Ferro). W pozostałych przypadkach współpraca wydawcy z tłumaczem była wynikiem prywatnych relacji: Maria i Wojciech Charchalis (Cavalo de Ferro) oraz Szymaniak i Leão (Campo das Letras).

Ciekawostką związaną z prezentowanymi tłumaczami jest fakt, że część z nich nad przekładami pracowała w parach polsko-portugalskich, są to: Maria i Wojciech Charchalis, Milewska i Neves, Szymaniak i Leão. Z kolei tłumaczy działających samodzielnie można podzielić na tych, którzy przekładają na swój język macierzysty (Gomes, Swiatkiewicz) oraz tych, którzy tłumaczą na język obcy (Wódkowski, Rodrigues). Wyjątkowa jest sytuacja pięcioosobowej grupy, która dokonała przekładu *Versos polacos*. Jest to nie tyle dzieło zbiorowe, lecz efekt współpracy w parach lub w małych grupach.

Podsumowanie

Opisane zagadnienia ukazują normy wstępne wynikające z prawidłowości w zachowaniu portugalskich edytorów w stosunku do literatury polskiej tłumaczonej bezpośrednio w Portugalii w latach 1985–2010.

- 1) Wydawcy portugalscy nabywali wiedzę o przekładanych dziełach za pośrednictwem takich kanałów komunikacji jak: tłumacze, targi książek, ogłoszenia prasowe oraz noty medialne agencji literackich o nominacji lub nadaniu nagród. Punkty, takie jak księgarnie za granicą, również stanowiły miejsce poznania autorów i dzieł literatury polskiej.
- 2) Różne czynniki wpływały na decyzje o tłumaczeniu literatury polskiej, a mianowicie: międzynarodowy prestiż autorów, oryginalna tematyka dzieł, możliwość dofinansowania przekładu oraz wsparcie różnych instytucji w procesie promocji i publikacji. Potwierdza się argument Cândida (2013), że czynniki literackie i pozaliterackie przyczyniają się do wydawniczych decyzji o tłumaczeniu literatury polskiej.
- 3) W latach 1985–2010 wydawcy portugalscy preferowali bezpośrednie tłumaczenia z języka polskiego wybranych dzieł literackich w przekonaniu, że przekład będzie wierniejszy oryginałowi. Takiej postawie towarzyszy również nadzieja, że czytelnik odbierze tłumaczenie bezpośrednio jako bardziej wiarygodne i gwarantujące wyższą jakość. Dane te wskazują na to, że rosnąca tendencja do przekładu bezpośredniego idzie w parze z pojawieniem się w Portugalii osób, które dobrze znają oba języki i chociaż nie są zawodowymi tłumaczami, podejmują się wyzwania translatorskiego.
- 4) W celu uzyskania kontaktu z tłumaczami wydawcy zwracali się do Ambasady RP w Lizbonie, która udostępniła im listę autorów przekładu albo polecała tłumacza. W innych wypadkach sami translatorzy zwracali się do wydawnictw z propozycją przełożenia danego dzieła lub też wydawca kontaktował się z tłumaczem dzięki prywatnym znajomościom.

Niniejsze badanie pozwoliło zrozumieć i opisać zjawisko portugalskiej polityki przekładowej w stosunku do literatury polskiej w latach 1985–2010. Wyłączając z badania przekłady literackie dokonane za pośrednictwem języka trzeciego oraz przekłady z literatury dla dzieci i młodzieży, uzyskane wyniki są częściowym uogólnieniem, aczkolwiek wiarygodnym i rzetelnym. Zgodnie z najnowszymi trendami (zob. np. Pym 1998), które uwypuklają rolę tłumaczy jako „ambasadorów kultury” i „budowniczych mostów między narodami”, w *Aneksie* przedstawione zostały krótkie noty biograficzne autorów przekładów.

Literatura

Cândido H.M.P., 2013, *Entre Periferias – Contributo para a História da Tradução Externa da Literatura Polaca em Portugal (1855–2010)*, praca doktorska: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, Lisboa.

- Casanova P., 2004, *The World Republic of Letters*, tłum. Debevoise M.B., Cambridge.
- Hermans T., 1999, *Translations in Systems. Descriptive and System-oriented Approaches Explained*, Manchester.
- Hill M.M., Hill A., 2000, *Investigação por questionário*, Lisboa.
- Pym A., 1998. *Method in Translation*, Manchester.
- Rodrigues G.A., 1980, *Breve História da Censura Literária em Portugal*, Lisboa.
- Swiatkiewicz T.F., 1997, *Śladem Władysława Warneńczyka*, „Nasza Rodzina = Notre Famille”, nr 11.
- Toury G., 2004, *The Nature and Role of Norms in Translation*, w: Venuti L., red., *The Translation Studies Reader*, New York.
- Toury G., 2012, *Descriptive translation studies and beyond: Revised edition*, Amsterdam – Philadelphia.

Aneks.

Noty biograficzne tłumaczy uporządkowane chronologicznie zgodnie z rozpoczęciem ich aktywności przekładowej

- Henryk Siewierski (ur. 1951) absolwent filologii polskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, tam obronił też doktorat nt. Cypriana Kamila Norwida. Był lektorem języka polskiego na Uniwersytecie w Lizbonie w latach 1981–1985. W 1986 roku przeniósł się do Brazylii, gdzie pracuje na Uniwersytecie w Brasílii jako nauczyciel akademicki, badacz literatury oraz tłumacz literatury polskiej na portugalski. Został odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (Polonia Restituta) (2000) oraz medalem „Bene Merito” (2012).
- Teresa (Bação) Fernandes Swiatkiewicz (ur. 1960) absolwentka Uniwersytetu Lizbońskiego (1982), na którym była również słuchaczką lektoratu języka polskiego. Była lektorką języka portugalskiego (1983–1986) na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie ukończyła również filologię polską (1990). Jest nauczycielką języka angielskiego i tłumaczką literatury polskiej na portugalski. Jako badaczka literatury polskiej publikuje i bierze udział w konferencjach oraz promuje kulturę polską w Portugalii, za co została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi (2012).
- Carlos Santos Pereira (ur. 1950) ukończył studia licencjackie z historii na Uniwersytecie Lizbońskim oraz studia magisterskie z historii XX wieku na Uniwersytecie Nova w Lizbonie. Był słuchaczem lektoratu języka polskiego na Uniwersytecie Lizbońskim. Jest dziennikarzem i publicystą specjalizującym się w kwestiach bezpieczeństwa i konfliktów międzynarodowych. Jego liczne publikacje dotyczyły problemów Europy Centralnej i Wschodniej. Publikuje w różnych mediach w Portugalii.
- Filipa Menezes (Cordeiro) (brak danych o dacie urodzenia) uczestniczyła w lektoracie języka polskiego na Uniwersytecie Lizbońskim. Tłumaczyła razem z kolegami oraz lektorem, Henrykiem Siewierskim, niektóre z wierszy z antologii *Versos polacos*. Obecnie mieszka w Budapeszcie.
- Maria Clara Correia (ur. 1953) kiedy uczestniczyła w lektoracie języka polskiego na Uniwersytecie Lizbońskim, studiowała medycynę. Tłumaczyła wówczas razem z kolegami oraz lektorem, Henrykiem Siewierskim, niektóre z wierszy z antologii *Versos polacos*. Obecnie pracuje jako opiekunka osób starszych.

- Zbigniew Wódkowski (ur. 1958) ukończył studia portugalskie w Katedrze Iberystyki na Uniwersytecie Warszawskim. Obronił pracę doktorską nt. Garcii de Resende. W latach 1982–1988 był lektorem języka portugalskiego i wykładowcą literatury portugalskiej na Uniwersytecie Warszawskim; stypendysta Instytutu Języka i Kultury Portugalskiej oraz Fundacji Calouste’a Gulbenkiana w Portugalii. W 1990 roku wyemigrował do Kanady, gdzie pracował na Uniwersytecie w Ottawie. Obecnie pracuje jako nauczyciel języka angielskiego.
- Júlio Sousa Gomes (ur. 1955) ukończył studia licencjackie z zakresu języka i literatury portugalskiej i francuskiej na Uniwersytecie w Coimbrze. Był lektorem języka portugalskiego w Katedrze Iberystyki na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1986–1990; uczył języka portugalskiego w szkołach państwowych. Obecnie, będąc na emeryturze, zajmuje się jako reżyser i scenograf projektami teatralnymi w centralnej części Portugalii (Coimbra, Figueira da Foz, Montemor-o-Velho).
- Maria José Vasconcelos Charchalis (ur. 1962) ukończyła studia licencjackie z zakresu języka i literatury portugalskiej i francuskiej na Uniwersytecie w Aveiro. Była lektorką języka portugalskiego na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w latach 1993–1999. Teraz uczy języka portugalskiego i francuskiego w szkołach państwowych w Porto. Razem z Wojciechem Charchalitem przetłumaczyła opowiadania Grabińskiego oraz cztery pozycje z literatury dla dzieci.
- Wojciech Charchalis (ur. 1970) ukończył filologię romańską na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, tam też uczestniczył w lektoracie języka portugalskiego. Napisał pracę doktorską nt. powieści realizmu magicznego Ballestera. Jest nauczycielem akademickim na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i tłumaczem literatury z języka hiszpańskiego, angielskiego i portugalskiego. Przetłumaczył m.in. dzieła następujących twórców portugalskich: Alberto Caeiro, Álvaro de Campos, José Saramago, António Lobo Antunes, José Luís Peixoto i Gonçalo Manuel Tavares.
- Elżbieta Milewska (ur. 1938) ukończyła filologię rosyjską i studia portugalskie na Uniwersytecie Warszawskim, tam też obroniła pracę doktorską nt. polsko-portugalskich stosunków kulturalnych i literackich w wiekach XVI–XIX. Obecnie jest na emeryturze; była wykładowczynią literatury brazylijskiej i portugalskiej w Katedrze Iberystyki UW i lektorką języka polskiego na Uniwersytecie Lizbońskim pod koniec lat 90. Przetłumaczyła na język polski dzieła takich portugalskich twórców jak José Saramago czy Mía Couto.
- Sérgio Manuel Nogueira das Neves (brak danych o dacie urodzenia) ukończył studia w dziedzinie geofizyki, o specjalności oceanografia na Uniwersytecie Lizbońskim (1999) oraz studia magisterskie z zarządzania zasobami morskimi w Instituto Superior Técnico w Lizbonie (2002). Uczyl się języka polskiego na kursie języka i kultury polskiej prowadzonym przez lektorkę Elżbietę Milewską. Mieszka w Polsce; pracuje w Instytucie Meteorologii i Gospodarki Wodnej (Oddział Morski) w Gdyni.
- Włodzimierz Józef Szymaniak (ur. 1964) ukończył filologię romańską na Uniwersytecie Wrocławskim, gdzie rozpoczął naukę języka portugalskiego. Obronił pracę doktorską w dziedzinie językoznawstwa stosowanego na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Był stypendystą Instytutu Kultury i Języka Portugalskiego oraz profesorem na Uniwersytecie Fernando Pessoa w Porto w latach 1998–2002. Obecnie jest profesorem i rektorem Uniwersytetu Jean Piaget w Praia w Republice Zielonego Przylądka, gdzie mieszka od 2002 roku.
- Isabel Ponce de Leão (ur. 1953) ukończyła studia licencjackie z filologii romańskiej na Uniwersytecie w Coimbrze; pracę doktorską w dziedzinie literatury hiszpańskiej obroniła na

Wydziale Filologii Uniwersytetu w Santiago de Compostela. Jest profesorem Uniwersytetu Fernando Pessoa w Porto oraz członkiem centrum badawczego Centro de Literaturas e Culturas Lusófonas e Europeias z siedzibą w Lizbonie. Chociaż nie zna języka polskiego, współpracowała w tłumaczeniu utworów Ryszarda Kapuścińskiego z Włodzimierzem Józefem Szymaniakiem.

Maria Milewska Rodrigues (ur. 1970) ukończyła filologię romańską (profil hiszpański) na Uniwersytecie Wrocławskim. Była stypendystką Instytutu Kultury i Języka Portugalskiego. Mieszka w Portugalii od końca lat dziewięćdziesiątych. Pracuje w sektorze usług turystycznych oraz jest niezależnym tłumaczem.